

УДК [94:325.8](477)"192/193"

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4528>

РОЗВИТОК ДЕРЖАВНО-СОБОРНИЦЬКИХ ІДЕЙ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ 20–30-х рр. XX ст.

Олександр БОЙКО

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
катедра історії України
вул. Графська, 2, Ніжин 16600, Україна
e-mail: adb1958@ukr.net
ORCID ID: 0009-0000-4697-8555

Стаття досліджує еволюцію концепту соборності у політичній думці України 20–30-х років XX століття, аналізуючи його сутнісні характеристики та особливості в контексті історичного та соціокультурного розвитку. У роботі розглядається зміст державотворчих концепцій, розроблених у межах різних напрямів політичної думки. Українська політична думка того часу формувалася під впливом соціально-психологічних та геополітичних наслідків поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 років. Характерними рисами цього періоду були розвиток множинних і часто взаємовиключних напрямів, що суттєво відрізнялися між собою методологічними підходами та критеріями оцінки історичних процесів, а також пошуком альтернативних моделей державотворення. Важливим елементом було те, що актори подій української революції активно брали участь у спробах аналізувати причини поразок і помилок у державотворенні та визначити можливі шляхи його розвитку в майбутньому.

Дослідження також звертається до жанрової різноманітності осмислення ключових проблем державотворчого процесу: від газетних публікацій до наукових монографій, що свідчить про високий рівень інтелектуальної боротьби і полеміки серед політичних і наукових кіл. Значний вплив на формування державотворчих концепцій мали суб'єктивність та заангажованість авторів, а також домінування зовнішніх факторів і політичної кон'юнктури, які часто переважали над ідеологічними постулатами. Одночасно спостерігалася прогресуюча радикалізація політичного мислення, що відображала загострення соціальних і політичних суперечностей. Незважаючи на різні оцінки та інтерпретації процесу українського державотворення, більшість політиків і науковців того часу визначали основною метою національного руху створення соборної української держави, що стало ключовим елементом їхнього світогляду і політичної програми.

Ключові слова: соборність, політична думка, українська державність, ідея, концепція, політика, полеміка, критерії, міжвоєнний період.

Поразка визвольних змагань 1917–1921 рр. в Україні хоча й на деякий час стала деморалізуючим фактором у політичному житті суспільства, але не зупинила борців за українську державність. Ця тимчасова невдача частково змусила політичну думку осмислити причини поразок, віднайти, розробити і запропонувати нові більш життєздатні моделі та концепції державотворення. З іншого боку, вона спонукала, перш за все, українську політичну еміграцію, а також політичні партії, рухи та організації на західноукраїнських землях до перегрупування та активізації у боротьбі за незалежність та відновлення української державності. Характерно, що незважаючи на суттєві політичні, ідеологічні та організаційні відмінності та протиріччя між українськими

еміграційними політичними середовищами у міжвоєнний період, їх представники у переважній більшості вбачали головну мету своєї діяльності у створенні соборної української держави.

В історіографічному плані проблема дослідження синтезу ідей та концептів соборності України у міжвоєнний період має надзвичайно складну структуру, оскільки включає необхідність аналізу основних тенденцій та різновекторних напрямів розвитку соборницьких ідей у політичній думці 20–30-х рр. ХХ ст. Різні аспекти цієї проблематики аналізували у своїх дослідженнях І. Дробот, І. Гаврилів, Л. Зашкільняк, С. Кульчицький, П. Мірчук, О. Павлишин, В. Потульницький та ін.¹ Разом з тим на даний момент ще немає комплексного дослідження еволюції ідей та концептів соборності у міжвоєнний період. Крім того, в умовах російсько-української повномасштабної війни проблема соборної єдності українських земель набуває особливого значення, що і визначає актуальність дослідження.

Період 20–40 рр. ХХ ст. був надзвичайно складним етапом в історії України. Основними факторами, які визначали тогочасний перебіг подій було перебування українських земель у складі чотирьох держав – СРСР, Польщі, Румунії та Чехословаччини; певна деморалізація та пошук альтернатив майбутнього державного розвитку у таборі національно-патріотичних сил після поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр.; використання різними країнами “українського питання” як інструмента впливу та боротьби на міжнародній арені у процесі підготовки та розгортання другої світової війни.

Поразка у визвольних змаганнях 1917–1921 рр., втрата шансу створити суверенну соборну державу гостро поставила перед українською політичною думкою три питання: Які причини невдачі реалізації проекту “Соборна Україна”? За яких умов можливе формування осередку української державності і чи зможе він стати зародком повноцінної соборної України? Як геополітичне становище українських земель впливає на їх розвиток, і які за цих обставин є можливими моделі реалізації ідеї створення соборної України? Всі ці питання знайшли своє подальше осмислення та концептуалізацію у працях політичних діячів та науковців української еміграції.

¹ Дробот, *Трансформації української державно-соборницької ідеї (1920–1930-ті роки)*. (Київ: ФАДА, ЛТД, 2002), 343.; І. Гаврилів, *Західна Україна у 1921–1941 роках: нарис історії боротьби за державність: монографія*. (Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2012), 472; Л. Зашкільняк, “Україна і Польща в ХХ столітті: від конфліктів до порозуміння”, *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. No. 17, (2008): 3–18; С. Кульчицький, *Україна між двома війнами (1921–1939 рр.)*. (Київ: Видавничий Дім “Альтернативи”, 1999), 336.; П. Мірчук, *Нарис історії Організації Українських Націоналістів, т. 1: 1920–1939*. (Мюнхен; Лондон; Нью-Йорк: “Українське Видавництво”, 1968), 641; О. Павлишин, “«Соборницька» ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції”, *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). (Київ, 2014), 59–73; В. Потульницький, *Історія: української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*. (Київ: Либідь. 1992), 232.

Дуже точно характеризує природу та специфіку політичної діяльності українців, які проживали в період між двома світовими війнами за межами УРСР та місця в ній ідей та концептів соборності, дає В. Трощинський: “Спільною стратегічною метою діяльності всіх українських політичних середовищ як в еміграції, так і в Галичині, Західній Волині, на Закарпатті і Буковині було здобуття самостійної соборної України. Але проміжні цілі на шляху досягнення цієї стратегічної мети кожне з політичних середовищ уявляло по-своєму, відповідно до цього здійснювався й пошук внутрішніх та зовнішніх союзників, а також застосовувало різні методи реалізації як стратегічної мети, так і проміжних цілей”².

В українській політичній думці 20–30-х рр. XX ст. сформувалося декілька окремих напрямів, які суттєво відрізнялись один від одного методологічними підходами, критеріями оцінки історичних процесів та концепціями подальшого розвитку України. Ключовими серед них були:

- Новонародовецький (М. Грушевський, Р. Лашенко, С. Шелухін);
- національно-державницький (С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, В. Старосольський, М. Шаповал, О. Бочковський);
- консервативний (В. Липинський, С. Томашівський, В. Кучабський);
- націоналістичний (Д. Донцов, М. Сціборський, Ю. Липа, С. Бандера, Я. Стецько).

Характеризуючи стан національно-патріотичних сил після поразки українських визвольних змагань 1917–1921 рр., М. Грушевський у “Листах до молоді” (1921) констатував: “Стоїмо на розстайній дорозі, де треба рішучо вибирати: направо чи наліво йти – хоч би до тої самої “соборної самостійної України”, котрої ніхто нам не має заміру піднести... А щоби вибрати путь, – треба вияснити перспективи, які чекають нас на однім і на другім шляху, – вияснити ґрунтовно, щоби, пустившись, уже не завертатись і не заскакувати по дорозі в протилежнім напрямі. Тільки таким чином, без всяких скоків і рівночасних орієнтувань на всі боки, які так ґрунтовно нас скомпрометували без усякої користі для справи, зможемо дійти до чогось”³.

Крім поразки визвольних змагань ключовим фактором, який, на думку М. Грушевського, суттєво вплинув на характер, зміст та динаміку дій українського національного руху стала “фатальна постанова” послів держав Антанти у Парижі 15 березня 1923 р., що ухвалювала визнання суверенітету Польщі над всією територією, якою вона фактично володіла, в тому числі і над Східною Галичиною. Саме цей документ, за оцінкою історика, і став “поворотною точкою не лише в тактиці, а в самім політичнім думанні західноукраїнського громадянства”. Характеризуючи ставлення галичан до ідеї соборництва М. Грушевський зазначає: “Одність України як національної цілості уявлялась

² Політична історія України. XX століття: у т. 6: Т. 5: Українці за межами УРСР (1918–1940), ред. І. Курас, Київ: Генеза, 2003), 8.

³ Михайло Грушевський, “Листи до молоді (Пам’яті найдорожчих учеників і друзів: Івана Джиджори і Миколи Федюшки-Євшана)”, *Твори: у 50 т. т. 4. кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво “Світ”, 2013), 299.

часами доволі живо, [але] більше як теоретична теза. В практичній же політиці вважалось обов'язком кермуватись своїми західноукраїнськими обставинами, не оглядаючись на ту ціл[ість]"⁴. Науковець дуже критично ставився до того, що у Західній Україні 1919–1922 рр. "взяло перевагу переконання, що галицька політика мусить якнайпильніше використовувати сю обставину, що Галичина держава [ми] Антанти трактується як частина бувшої Австрійської імперії – окремо від Великої України" і за цих умов "повинна вважати ідею Соборної України метою дальшою, а за ближчу свою мету брати забезпечення держав[ної] незалежності Галичини"⁵.

Як же сам М. Грушевський у цей час бачив майбутнє української соборної державності? Відповідь на це питання дає перша політико-історіософська робота науковця доби еміграції – "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії", яка побачила світ 1920 р. Виходячи з нових політичних реалій, що склалися в Україні, критично оцінюючи тогочасну політику більшовиків, М. Грушевський закликав шукати з ними компромісу та налагоджувати певні форми співпраці у питаннях державного будівництва. У цій роботі вчений основним інструментом і формою соборницької консолідації вважав федерацію: "Українська Республіка в останнім рахунку буде федерацією земель, сполученими штатами України. Тоді тим самим відпаде питання про спеціальне становище країв, котрим історичні умови надали відмінну етнографічну, економічну чи культурну фізіономію, як, скажім, Крим, Бессарабія, Галичина чи які інші"⁶.

В цілому, позитивно ставлячись до федеративного принципу державотворення, М. Грушевський дуже критично висловлювався стосовно "радянської моделі федерації": "Совітська Росія тою федерацією, котру вона своєю волею декретувала на Україні, а на практиці звела до повної й абсолютної залежності України від московського центру, навіть без якого-небудь путящого самоврядування, сама поховала для українців ідею федеративної Росії"⁷. Саме тому, у стосунках з Росією Україна "мусить бути самостійною і незалежною". На думку М. Грушевського, вони можуть об'єднатись тільки у перспективі – "в вищій організації", "коли Українська Радянська Республіка і Російська Совітська ввійдуть обидві, як рівнорядні члени, в склад світової, європейської федерації"⁸. Характерно, що у середовищі українських емігрантів ця публікація викликала гостру дискусію, посилила критичні зауваження та наростаюче невдоволення прорадянськими настроями М. Грушевського.

⁴ Михайло Грушевський, "До шан[овних] земляків в Америці", *Твори: у 50 т., т. 4, кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво "Світ", 2013): 328.

⁵ Там само, 329.

⁶ Михайло Грушевський, "Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії", *Твори: у 50 т. т. 4., кн. 2.*, редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. (Львів: Видавництво "Світ", 2013): 89.

⁷ Там само, 93.

⁸ Там само, 93–94.

Свій вклад у розвиток концепту соборності у цей час вніс і С. Шелухін, який аналізуючи перспективні в нових умовах моделі майбутньої української державності, розглядав як альтернативи “національну” та “територіальну” соборність. У своїх міркуваннях він, як і М. Грушевський та Р. Лашенко, віддавав перевагу територіальній соборності, оскільки вона, на його думку, неможлива без державності. Історик був переконаний, що національна і територіальна соборність не завжди співпадають (наприклад, Кубань з українським населенням, не зрікаючись національної соборності, територіально не мала бажання перебувати у складі УНР). Разом з тим, С. Шелухін акцентував на тому, що для справи державності “нація мусить дбати про досягнення коло свого центру найбільшої територіальної соборності”⁹.

Представники національно-державницького напрямку в українській політичній думці у 20–30 рр. XX ст. обстоювали право кожної нації на власну державність. Виходячи з цього основним пріоритетом для них у процесі державотворення були інтереси нації. Саме у цьому контексті представник національно-державників О. Бочковський визначав соборну державу як “політичний ідеал нації”¹⁰. На думку вченого допомогти у вирішенні проблем соборного державотворення могла етнополітика, основним завданням якої він бачив “обґрунтування нової політичної системи (націократії) та сконструювання нового типу держави, де чужі меншості були б зведені до практичного можливого мінімуму, а натомість максимально було б забезпечене здійснення політичної соборності для кожного народу”.

О. Бочковський наголошував, що практичне вирішення питання державної соборності залежить від багатьох обставин: історичних, географічних і, не в останній мірі, від міжнародної ситуації, тобто політичної кон’юнктури. Він застерігав, що “не завжди соборницький максималізм почуттєвого характеру є найдоцільнішим і найкоротшим шляхом до здійснення національного ідеалу кожного народу”. У реальній соборницькій політиці, акцентував О. Бочковський, “остаточно рішає організована свідомо воля, а не хаотичні пристрасті чи навіть масовий захват”¹¹.

Вчений вказував, що у процесі розбудови соборної держави “не слід забувати, що це справа не тільки державних кордонів, але політичної психології”¹². Розкриваючи роль психо-культурних факторів у державотворчому процесі, О. Бочковський звертає увагу на те, що перед 1914 р. деякі східні й середньоєвропейські народи жили по сусідству у декількох різних державах, на які впливали не лише різні політичні режими, але й неоднакові культурні, суспільні і господарські відносини. У результаті, на думку науковця, “ця політична вівісекція, оскільки вона тривала десятки, а то й сотні років, не могла залишитися без

⁹В. Потульницький, *Історія: української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці)*. (Київ: Либідь, 1992), 106.

¹⁰ О. Бочковський, *Вступ до націології*. (Мюнхен, 1991–1992), 269.

¹¹Там само, 287.

¹² Там само, 275.

впливу на ці народи, спричиняючи серед окремих їх частин національне відчуження, яке яскраво виявилось в молодих національно-об'єднаних державах, гальмуючи процес їхньої політичної консолідації”¹³.

Врешті проаналізувавши проблеми соборного державотворення, О. Бочковський дійшов висновку: “Як бачимо, питання соборности націологічно дуже складне. Немає ще на нього точно теоретичної відповіді або якоїсь загальної формули, яка б об'єднувала різні практичні аспекти цієї справи. Є природним і стихійним змаганням кожної свідомої нації за об'єднання всіх її живих частин, пошматованих чужими державними кордонами. Але немає ще народу, якому пощастило б здійснити цей національний ідеал”¹⁴.

За базовими принципами близькими до поглядів М. Грушевського були напрацювання іншого представника національно-державницького напрямку О. Ейхельмана. Розроблений ним Конституційний проект Української Народної Республіки формувався, з одного боку, на хвилі найпопулярнішої ідеології у середовищі революційного і визвольного руху “нових” народів Європи після Першої світової війни – федералізму, з іншого – мав на меті максимально врахувати специфіку геополітичного становища українських земель, особливості їх суспільно-політичного розвитку та менталітет населення. Саме тому, цей документ передбачав, що майбутня українська держава повинна бути суверенною і незалежною, а за формою правління – демократичною республікою з федеративним державним устроєм, у якій “об'єднані лише землі з українською людністю у територіальних межах, які фактично встановилися”. У її складі передбачалося формування самостійних адміністративних одиниць – “земель” (“у нових територіальних межах, відкинувши сучасні губернські межі”). Кількість та назви земель у проекті не зазначалося¹⁵. На думку О. Ейхельмана, саме федеративна модель державного устрою могла стати основою соборницької консолідації та реальним шляхом подолання імперського минулого, формою децентралізації влади і демократизації місцевого самоврядування. Вчений активно виступав за єдність і консолідацію українського етносу: “Об'єднана державність повинна складати найпершу мету для всіх українців”¹⁶. Хоча ідеї О. Ейхельмана у тогочасних умовах не могли бути реалізовані, вони були спрямовані на перспективу і сприяли розвитку національного конституційного процесу.

Інший представник національно-державницького напрямку С. Рудницький, аналізуючи перспективи українського державотворення у своїй праці “Галичина і соборна Україна”, що вийшла 1921 р., прийшов до невтішного висновку: “будуччина соборно-української державности дуже непевна”. Зокрема, він бачив

¹³ О. Бочковський, *Вступ до націології*. (Мюнхен, 1991–1992), 276.

¹⁴ Там само, 285.

¹⁵ О. Ейхельман, *Проект Конституції – основних державних законів – Української Народньої Республіки*. (Київ-Тернів: Вид-во С.У.Д., 1921), 13–18.

¹⁶ О. Ейхельман, “Стан сучасної дипломатії”, *Визволення*, ч. 5–8. (Прага: Б.в., 1921): 117.

велику проблему процесу консолідації українських земель у невідомості питання об'єднання Великої України та Кубані акцентуючи, що “багато ще води попливе Дніпром, заки вона рішиться волею своїх і чужих”. Крім того науковець зазначав, що “нема для сорокміліонового народу ні шматка території, де він міг би дійсно вільно працювати над своїм політичним, економічним, умово культурним розвитком, де міг би підготовляти здійснення ідеалу Соборної України”. Таким зародком української державності він бачив західноукраїнські землі: “Таким клаптиком рідної території, доконче потрібним для переведення в практику ідеї Соборної України, є Галичина”. Вчений переконаний, що шлях до Соборної України поетапний, і на даний момент “актуальним етапом є утворення самостійної неутраченої Галицько-української Держави”¹⁷.

Найбільш детально з представників національно-державницького напрямку проаналізував проблему перспектив соборництва української державності у міжвоєнний період М. Шаповал, який:

- чітко поставив альтернативні питання стосовно ймовірних моделей майбутньої української державності (“попереду соборність, чи самостійність хочби части? автономія, федерація й конфедерація? єдина республіка, чи дві або три республіки?”);

- розкрив суть і зміст ідеї соборності (“Ідея соборности є синтетичний вислів державної спільности всіх земель України й політичної, культурної та економічної їх взаємочинности, звязку. Почувати себе організмом, почувати біль од самої думки про поділ, мати одне верховне, абсолютно-імперативне стремління – до спонтанного об'єднання, без аргументів, без “доказів”, без раціоналізації. Соборницька “ідея” без соборницького почуття у практиці – ніщо”);

- визначив ідею соборності пріоритетною у процесі державотворення (“соборність є передумовою самостійности доки не буде соборности, доти неможлива самостійність”);

- запропонував формулу “чисто-соборницької політики” (“боротися спільними силами за збільшення прав і культурно-господарських здобутків українського народу під кожною окупацією”);

- виступав за консолідацію українських національно-патріотичних сил різних держав (“доки Українці співзвучного світогляду не будуть вести однокової щодо мети і пляну політики в варшавському соймі, румунському парламенті, в совітських урядах, на Україні й Кубані, доти ще рано говорити про соборну Україну”);

- застерігав від загрози формальної соборності (“Механічна “соборність” під Москвою (про що мріють нео-москвофіли) не означає дійсної суспільно-психологічної й культурно-господарської соборности, отож то, коли б Москва й “об'єднала” зброєю українські землі, то це не значить, що Українці об'єднали б усі свої сили, проти “єдиного” ворога – Москви”);

¹⁷ С. Рудницький, “Галичина та Соборна Україна”, *Чому ми хочемо самостійної України?* (Львів: “Світ”, 1994): 382–384, 403.

– попереджав, що співпраця з “окупантом” шкодить процесу формування соборної держави (“Орієнтація” на одного з наших ворогів – це смерть для ідеї суверенності українських інтересів. Служба хоч би невеликої групи Українців одному з окупантів – це збезсилення цілої нації... Маючи допомогу від “соборного” українства, місцеві українські сили повинні бути в стані напруженої боротьби проти “свого” окупанта”);

– вважав, що ключовою умовою створення соборної української держави є формування єдиної національної свідомості (“Для створення української національної свідомості абсолютно потрібне признання й одчуження всеукраїнської єдності, цебто, соборності: політичної (об’єднання співзвучних елементів у єдині всеукраїнські партії), релігійної (створення єдиної автокефальної церкви), культурної (створення єдиних для всієї України культурних установ і підприємств), економічної (ведення планової всеукраїнської економічної політики), а що аж пізніше з’явиться дійсне, глибоке, щире прямування до соборництва державного”)¹⁸.

Концептуальні протиріччя в українській політичній думці стосовно перспектив суверенного національного розвитку та підходів у цьому контексті до гасел державності та соборності чітко охарактеризовано на сторінках еміграційного календаря “Дніпро” за 1923 р.: “В єдиному таборі борців за ідеали єдиної української нації утворилися дві фракції”. Одна частина (перш за все прибічники М. Грушевського та В. Винниченка) надавали перевагу соборності при тимчасовій відмові від усіх державних прав, інша (С. Петлюра та його оточення) категорично наполягала на пріоритетності здобути державність та вважала виправданими можливі тимчасові територіальні втрати¹⁹.

У цьому альтернативному контексті “що спочатку соборність чи державність?” і формувалися різні практичні підходи/моделі української еміграції до вирішення проблеми державотворення. Характеризуючи їх спектр, професор міжнародного права й історії української політичної думки Українського Вільного Університету М. Лозинський виокремлював наступні базові концептуальні ідеї: 1) Ідея примирення з Польщею ціною досягнення національно-територіальної автономії західноукраїнських земель до часу здійснення соборної української державності; 2) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким протирадянським прапором боротьби проти всіх окупантів; 3) Ідея боротьби проти польської окупації під соборницьким антирадянським прапором об’єднання з Українською Соціалістичною Радянською Республікою²⁰.

¹⁸ М. Шаповал, *Шлях визволення. Суспільно-політичні нариси*. (Прага, Берлін: Видавництво “Нова Україна”, 1923), 39, 41, 44, 45.

¹⁹ О. Павлишин, ““Соборницька” ідея в дискурсі еміграційної історіографії української революції”, *Україна на історіографічній мапі міжвоєнної Європи/ Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Матеріали міжнародної наукової конференції* (Мюнхен, Німеччина, 1–3 липня 2012 р.). (Київ, 2014): 61–62.

²⁰ М. Лозинський, *3 Новим Роком 1924. Теперішній стан будови Української Держави і задачі західно-українських земель*. (Женева, 1924), 20.

Такі погляди та підходи до вирішення проблеми соборності українських земель різко розкритикував представник консервативного напрямку історик В. Кучабський, який у своїй статті “На манівцях партикуляризму”, категорично виступив проти тези про дві різні “історичні місії” для двох частин України: для “Західної України здобуття української державності лише від Польщі, а для Наддніпрянської України лише від Московщини”, оскільки з неї випливає суперечність “галицького і наддніпрянського інтересів”. Крім того вчений підкреслював, що історичний досвід УНР 1920 р. чітко проілюстрував: “боротьба за державність проти Польщі є так само “місією” всієї України, як державницька боротьба проти Московщини”²¹.

В. Кучабський категорично виступав проти одночасного “виставлення на однакову висоту” ідей державності та соборництва. На його думку, думку цей крок ускладнював процес національно-політичне виховання широких народних мас, адже за відсутності суверенної держави, соборництво може реалізовуватися “лише в формі «соборної нагайки»”²². Історик був переконаний, що для українського народу провідним заклик є не гасло соборності, а гасло державності, яка у перспективі забезпечить соборність: “Є тільки одна форма соборності, яку сьогодні ми можемо й повинні плекати: соборність Духа нації, себто свідомість тожсамости всього народу в здобуттю нашої державності, де-б не явилась можливість її здобути, і готовність зречення з усякого «партикулярного інтересу» ради здобуття найвищої цілі – державності. Здобуття державності, яка своєю міццю принесе визволення всім поневоленим іще нашим землям, себто соборність, – ось провідне гасло соборного духа нації”²³.

Аналізуючи проблеми процесу державотворення, інший представник консервативного напрямку С. Томашівський, зазначав, що “боротьба за українську державу стала модною фразою і без неї сьогодні українському політи-кові стало б так само ніяково, як показатися межі людей.... без краватки”. У цьому контексті вчений надзвичайно критично ставився до оцінки визвольних змагань в Україні 1917–1921 рр.: “Як би у нас справді було таке саме розуміння держави, як у світі, то неможливо було б подумати собі таке божевілля, яке у нас скоїлось під кінець 1918 р., коли соборна Україна з реготом безумного розторошувала свою правдиву, велику й засібну державу”²⁴.

С. Томашівський докоряє галичанам за їх непослідовність у процесі державотворення: “Галичани ж, які три роки тому летіли у пропасть і всю країну туди тягли в ім’я єдиної, неподільної і соборної України, сьогодні поділені: одні відреклись не тільки соборної, а й цих українських земель, які разом із Галичиною, ділять одну важку долю; а другі – інші служать досі в ролі лакеїв і камльотів у

²¹ Василь Кучабський, “На манівцях партикуляризму”, *Літопис політики, письменства і мистецтва*, кн. 2, зшиток 14. (Берлін, 1924), 211.

²² Там само, 212.

²³ Та само, 213.

²⁴ С. Томашівський, *Під колесами історії*, вид. 2. (Нью-Йорк: Булава, 1962), 24–25.

тих, що торгували їх рідною землею. Одним словом – поняття України мало має спільного з географією, а ще менш з геополітикою”²⁵.

Заочно вступаючи у діалог “Що важливіше соборність чи державність?”, що розгорнувся в українській еміграційній політичній думці, вчений надзвичайно критично ставиться до пріоритету гасла здобуття державності. “Держава”, акцентує С. Томашівський, – ось те слово, яке загіпнотизувало нашу суспільність, з якої 0.999 не тямить нічого відносно дійсного значення і ваги цього слова... І невже державність сама по собі має бути цілю національних змагань і національної політики? Авжеж що ні!” Вважаючи, що державність є тільки формою, “в якій національні сили найкраще можуть розвинути”, вчений переконаний, що на тому етапі “коли ся форма недосяжна”, слід сконцентрувати зусилля “не в напрямі погоні за недосяжним”, а націлити їх на перспективу “на творення реальних вартостей економічних, культурних, со-ціальних, моральних, які дозволили б нам, коли прийде слушний час, здати інакше іспит національно-політичної зрілості, ніж сим разом. А сей момент не буде ні завтра, ні позавтра”²⁶.

Своє специфічне уявлення про формування української соборності мав і фундатор консервативного напрямку – В. Липинський. Розглядаючи цей процес та механізм його реалізації, вчений попереджав про можливі проблеми та вказував шляхи їх вирішення:

– застерігав від механічного об’єднання українських земель враховуючи їх геополітичне становище і суттєві культурні відмінності, що склались історично (“Ріжні модні тепер у нас спроби механічного об’єднання України при помочі “соборних” словесних декламацій тільки підкреслюють ці різниці і кінчаються збільшенням взаємного недовір’я і взаємного нерозуміння”);

– попереджав про можливі негативні наслідки силового об’єднання (“Ще більшою катастрофою може скінчитись культурна централізація України поліційними засобами ...”);

– визначив умови та наслідки “гармонійної” соборності (“Соборність може бути досягнена тільки гармонійним взаємним перехресчуванням двох сил: досередкової сили – матеріально і морально авторитетної, єдиної і всенародної – центральної державної Влади, і відсередкової сили як найширших автономій поодиноких українських країв, спаяних в одну цілість цією сильною державною Владою. Тільки при існуванні цих двох сил – коли всіх українських людей буде притягати одна спільна столиця має статичністю і силою державної української Влади, і коли вони туди будуть привозити свої провінційальні культурні окремішності, плекані в поодиноких краях, а звідтам вивозити знайомість українських людей інших провінційальних культур – може наступити взаємне пізнання Українців, без якого всі «соборності» будуть лише порожнім звуком”²⁷.

²⁵ С. Томашівський, *Під колесами історії*, вид. 2, 25.

²⁶ Там само, 98.

²⁷ В. Липинський, *Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму (писані 1919–1926 рр.)*. (Нью-Йорк: Булава, 1954), 422.

З часом у пошуках альтернативних моделей українського державотворення політична думка під впливом історичних обставин дедалі більше почала радикалізуватися. Зрештою, на цьому ґрунті і сформувався націоналістичний табір осмислення суспільних процесів. Яскравим його представником був Д. Донцов – автор концепції інтегрального націоналізму. Одна із ключових проблем, якій приділяв увагу цей політик та філософ (як і значна частина діячів української політичної еміграції) – питання: “Що у процесі державотворення має пріоритет соборність чи державність?”. Досліджуючи цю проблему, він вдавався до аналізу історичних прикладів та аналогій. Зокрема, розглядаючи політику балканських слов’ян, які хотіли малу Сербію та малу Болгарію (перед 1912 р.) прилучити назад до Туреччини в ім’я “з’єднання”, Д. Донцов вказував, що пріоритет соборності над державністю є “наївним”²⁸. Ідеолог українського націоналізму визнавав лише незалежність реальною першоосновою та гарантією розбудови соборної держави: “тисячу разів не має рації той, хто понижує значення ідеї суверенності для реалізації ідеалу соборності”²⁹. У цьому контексті Д. Донцов надзвичайно критично ставився до галицького варіанту вирішення проблеми української соборної державності: “Взагалі в Галичині ідея самостійної державності не викристалізувалася в думках політичних ідеологів. Її заступає або вузький провінціалізм або т. зв. соборництво, яке драгоманівсько-грушевсько-соціалістично-хліборобську “федерацію” чи там “союз” заміняє просто ідеєю об’єднання з Росією за всяку ціну і з усякою Росією, і то не в цілях улегшення боротьби за суверенність ..., лише в цілях здійснення свого найвищого постулята – об’єднання з Вел. Україною всіх українських земель”³⁰.

Варто зазначити, що науковець категорично не сприймав моделі утворення української соборної держави на основі співпраці з радянською Росією: “І навіть нам економічний та мілітарний союз із Росією? Коли для того, щоб в ім’я преславної програми “соборності” привести з поміччю Росії під московське ярмо Галичину, Буковину і Бессарабію, створюючи для Росії домінуюче становище в Європі і тим самим нас навіки їй закабеляючи, то нащо всі ті фрази про Суверенну Українську Державу, написані ще до того з великої букви? Коли ж ні, то нащо ця московфільська фразеологія? Тим більше, що в наші часи “тісний союз” і “федерація” – це такі нюанси, що дуже скоро переходять один у другий?!”³¹.

У націоналістичному таборі політичної думки надзвичайно цікавими та оригінальними були підходи до соборного державотворення Ю. Липи. Цей автор виступав за кардинальну зміну геополітичних векторів та альтернатив України у процесі моделювання та створення власної держави. Ю. Липа відкидав

²⁸ Дмитро Донцов, *Підстави нашої політики та інші праці*. (Тернопіль: Крила, 2022), 140.

²⁹ Дмитро Донцов, “Мазепинський мир”, *Вибрані твори: у 10 т, т. 2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.)*. (Дрогобич: ВФ “Відродження”, 2012), 227.

³⁰ Дмитро Донцов, *Націоналізм*. (Львів: “Нове життя”, 1926), 62.

³¹ Дмитро Донцов, *Підстави нашої політики та інші праці*. (Тернопіль: Крила. 2022), 150.

традиційні та усталені погляди: “В кожному разі, це є несприймання і Сходу, і Заходу. В кожному разі – це боротьба за відвічну вісь українських земель: Південь – Північ і її утвердження між Балтією й Уралом. Та вісь зостається й надалі. Її справжнє утвердження при свідомій будові українського Роду, при усталенні Хати* – дуже важливе. Без опертя на півночі, без виходу на півдні немає можливостей розбудови цієї Хати. Геополітично беручи, для української державності є потрібні принаймні Чорне море і верхів’я Дніпра – в усякому разі, завжди південно-північна вісь”. Не відкидаючи термін “нація”, він визначав спільність українців поняттям “раса” і закликав до соборної єдності та консолідації українського етносу, висувуючи тезу про “расову солідарність”: “Нема іншої глибшої ідеї тепер, у часах тотальних воєн на знищення, як ідея расової солідарності... Расова солідарність – це не з’їзд, не зібрання, не арифметична сума груп, це відчуття організму раси. Відчуття неекзальтоване, відчуття не як вибух, а як тривалість. Вибух ентузіазму був на місці 1917 року, тепер нема чого його повторювати. Тепер на першій місці – відчуття расового організму, постійно загроженого ззовні”. На відміну від Д. Донцова, Ю. Липа по-іншому оцінював історичну роль та перспективу Галичини, він бачив у ній своєрідний український П’ємонт, регіон з якого може розпочатися визволення українського етносу від чужинців і об’єднання українських земель: “У теперішніх часах ніяка земля не дорівнює галицькій в одній дуже важливій стабілізаційній позиції української духовності: витворення добре вишліфованого типу українського громадяни-на, свідомого своїх прав і обов’язків, і хоч не з мальовничим, але дуже глибоким українським солідаризмом”³².

Яскравим представником націоналістичного напрямку політичної думки 20–30 рр. ХХ ст. був М. Сціборський. У своїй праці “Націократія” (1935) він чітко сформулював базові програмні засади націоналізму у боротьбі за українську державність:

– Існування власної соборної держави – ключова умова збереження та розвитку нації (“Життя а його духовими двигунами й протилежними інтересами накидає нації свій залізний закон; згідно з ним передумовою її здоров’я, сили й поступу є державна соборність. Без цього загрожує нації розшматування й руїна”).

– У боротьбі за об’єднання українських земель націоналізм протистоїть “історичним ворогам” – москофільству комуно-соціалістів та гетьманців і полонофільству ундо-уенерівщини (“Свідомий величезного значіння об’єднання всіх земель Української Нації, як головної підстави її здорового існування – він [націоналізм – О. Б.] протиставить цим групам концепцію власних сил нації й

* За Ю. Липою, Хата – це своєрідний еквівалент державності (“Хата” – це ідеал українського патріотизму... “Поняття краю як Родини, як Хати, як Дому”).

³² Ю. Липа, *Всеукраїнська трилогія, в 2 т., т. 1: Призначення України*. (Київ: МАУП, 2007), 285–286, 304, 312.

національної революції, змагаючись за здобуття Самостійної, Соборної Держави, що є центральним пунктом його політичної програми”).

– Основний інструмент націоналізму у боротьбі за соборну державність – це національна революція (“Свою визвольну акцію український націоналізм базує на національній революції. Її вміст, методи й завдання він виводить із сучасного стану розшматованої поміж кількома окупантами Української Нації. Для українського націоналізму є аксіомою, що доки не буде змінене сучасне положення нашої нації, доти вона все буде zagrożена в своєму розвитку та існуванні... закон її буття лежить тепер тільки в непримиримій боротьбі за свою державну самостійність і соборність. Це історичне завдання – через послідовні етапи підготовки визвольної боротьби, збройного здобуття й упорядкування самостійної держави – здійснить національна революція”)³³.

Отже, у 20–30-х роках ХХ ст. українська політична думка формувалась під впливом соціально-психологічних та геополітичних наслідків поразки у визвольних змаганнях 1917–1921 рр. Її характерними рисами були: розвиток різновекторних конкуруючих напрямів, які суттєво відрізнялись один від одного методологічними підходами, критеріями оцінки історичних процесів у ході пошуку альтернативних концепцій державотворення; активна участь безпосередніх акторів подій української революції у спробах з’ясувати причини невдач та помилок державотворення та визначити його перспективні шляхи та моделі; жанрова різноманітність осмислення ключових проблем державотворчого процесу (від газетних публікацій – до наукових монографій); гостра полемічна боротьба; суттєвий вплив на формування державотворчих концепцій суб’єктивності та заангажованості; відчутне домінування у суспільних поглядах зовнішніх факторів та політичної кон’юнктури над ідеологічними постулатами; прогресуюча радикалізація політичного мислення. Однак, хоча у цей час політики та науковці по-різному осмислювали та оцінювали процес українського державотворення, все ж у більшості випадків вони вбачали основну мету національного руху у створенні соборної держави.

³³ М. Сціборський, *Націократія*. (Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2007), 71, 91.

THE DEVELOPMENT OF STATE-CONCILIAR IDEAS IN UKRAINIAN POLITICAL THOUGHT OF THE 20s AND 30s 20TH CENTURY

Oleksandr BOYKO

Nizhyn Gogol State University
Department of History of Ukraine
e-mail: adb1958@ukr.net
ORCID ID: 0009-0000-4697-8555

The article investigates the evolution of the *sobornist* (state and national conciliarism) concept within the political thought of Ukraine during the 1920s and 1930s, examining its fundamental characteristics and features in relation to the historical and socio-cultural development of the time. It analyzes the state-building concepts formulated across various ideological currents. Ukrainian political thought in this period was shaped by the socio-psychological and geopolitical aftermath of the defeat in the liberation struggles of 1917–1921. Notably, this era was marked by the emergence of mutually exclusive trends, differing significantly in their methodological approaches and evaluative criteria for historical processes, as well as in their pursuit of alternative state-building models.

A crucial element of this discourse was the active involvement of participants in the Ukrainian revolution, who engaged in analyzing the causes of their defeats and errors in state-building, seeking to determine viable paths for future development. The study further explores the genre diversity of discourse surrounding state-building, ranging from newspaper articles to scholarly monographs, underscoring the intensity of intellectual debate and polemics within political and academic circles.

The formation of state-building concepts was deeply influenced by the subjectivity and biases of the authors, as well as by the dominance of external factors and political circumstances, which often overshadowed ideological principles. Concurrently, there was a progressive radicalization of political thought, reflecting the intensification of social and political contradictions. Despite the varying interpretations and assessments of the Ukrainian state-building process, the majority of political figures and scholars of the time identified the establishment of a unified Ukrainian state as the primary goal of the national movement, positioning it as a central tenet of their worldview and political agenda.

Keywords: conciliarism, political thought, Ukrainian statehood, idea, concept, politics, controversy, criteria, interwar period.

REFERENCES

- Bochkovskiy, O. *Vstup do natsiolohii*. Miunkhen, 1991–1992, 338. (in Ukrainian)
Dontsov, D. *Natsionalizm*. Lviv: “Nove zhyttia”, 1926, 225. (in Ukrainian)
Dontsov, D. *Pidstavy nashoi polityky ta inshi pratsi*. Ternopil: Kryla. 2022, 368. (in Ukrainian)
Dontsov, D. “Mazepynskiy myr”, *Vybrani tvory [Tekst]: u 10 t., t. 2: Kulturolohichna ta istoriosofska eseistyka (1911–1939 rr.)*. Drohobych: VF “Vidrodzhennia”, 2012. 225–229. (in Ukrainian)
Drobot, I. *Transformatsii ukrainskoi derzhavno-sobornytskoi idei (1920–1930-ti roky)*. Kyiv: FADA, LTD, 2002, 343. (in Ukrainian)
Eikhelman, O. *Proiekt Konstytutsii – osnovnykh derzhavnykh zakoniv – Ukrainskoi Narodnoi Respubliky*. Kyiv-Terniv: Vyd-vo S.U.D., 1921, 96. (in Ukrainian)
Eikhelman, O. “Stan suchasnoi diplomatii”, *Vyzvolennia*, No. 5–8. Praha: B.v., 1921, 113–118. (in Ukrainian)
Havryliv, I. *Zakhidna Ukraina u 1921–1941 rokakh: narys istorii borotby za derzhavnist: monohrafiia*. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki, 2012, 472. (in Ukrainian)

- Hrushevskiy, M. "Do shan[ovnykh] zemliakiv v Amerytsi". *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 328–332. (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. "Lysty do molodi (Pamiati naidorozhchyykh uchenykyv i druziv: Ivana Dzhydzhory i Mykoly Fediushky-Yevshana)" *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 288–302. (in Ukrainian)
- Hrushevskiy, M. "Ukrainska partiia sotsialistiv-revoliutsioneriv ta yii zavdannia. Zamitky z pryvodu debat na konferentsiakh zakordonnykh chleniv partii", *Tvory: u 50 t., t. 4, kn. 2*, redkol.: P. Sokhan (holov. red.), I. Hyrych ta in. Lviv: Vydavnytstvo "Svit", 2013, 57–95. (in Ukrainian)
- Kulchytskyi, S. *Ukraina mizh dvoma viinamy (1921–1939 rr.)*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Alternatyvy", 1999, 336. (in Ukrainian)
- Kuchabskyi, V. "Na manivtsiakh partykuliaryzmu", *Litopys polityky, pysmenstva i mystetstva, kn. 2/14*. Berlin, 1924: 211–213. (in Ukrainian)
- Lozynskiy M. Z Novym Rokom 1924. Teperishnii stan budovy Ukrainskoi Derzhavy i zadachi zakhidno-ukrainskykh zemel. Zheneva, 1924. 76. (in Ukrainian)
- Lypa, Yu. *Vseukrainska trylohiia: t. 1: Pryznachennia Ukrainy*. Kyiv: MAUP, 2007, 336. (in Ukrainian)
- Lypynskiy, V. *Lysty do brativ-khliborobiv: pro ideiu i orhanizatsiiu ukrainskoho monarkhizmu (pysani 1919–1926 rr.)*. Niu-York: Bulava, 1954, 470. (in Ukrainian)
- Mirchuk, P. *Narys istorii Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, t. 1: 1920–1939*. Miunkhen; London; Niu-York: "Ukrainske Vydavnytstvo", 1968, 641. (in Ukrainian)
- Pavlyshyn, O. "«Sobornytska» ideia v dyskursi emihratsiinoi istoriohrafii ukrainskoi revoliutsii", *Ukraina na istoriohrafichnii mapi mizhvoiennoi Yevropy / Ukraine on the Historiographic Map of Interwar Europe: Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (Miunkhen, Nimechchyna, 1–3 lypnia 2012 r.)*. Kyiv, 2014: 59–73. (in Ukrainian)
- Politychna istoriia Ukrainy. XX stolittia: U 6 t, t. 5 Ukraintsi za mezhamy U PCP (1918–1940)*. Redkol.: 50 I. f. Kuras (holova) ta in. Kyiv: Heneza, 2003, 720. (in Ukrainian)
- Potulnytskyi, V. *Istoriia: ukrainskoi nolitolohii (Kontseptsii derzhavnosti v ukrainskii zarubizhnii istoryko-politychnii nausti)*. Kyiv: Lybid, 1992, 232. (in Ukrainian)
- Rudnytskyi, S. "Halychyna ta Soborna Ukraina", *Chomu my khochemo samostiinoi Ukrainy?* Lviv: Svit, 1994, 350–411. (in Ukrainian)
- Shapoval, M. *Shliakh vyzvolennia. Suspilno-politychni narysy*. Praha, Berlin: Vydavnytstvo "Nova Ukraina", 1923, 70. (in Ukrainian)
- Stsiborskyi, M. *Natsiokratiia [Tekst]*. Vinnytsia: DP "Derzhavna kortohrafichna fabryka", 2007, 106. (in Ukrainian)
- Tomashivskiy, S. *Pid kolesamy istorii, vyd. 2*. Niu-York: Bulava, 1962, 112. (in Ukrainian)
- Zashkilniak, L. "Ukraina i Polshcha v XX stolitti: vid konfliktiv do porozuminnia", *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*. No. 17, 2008: 3–18. (in Ukrainian)